

Een kolonie van Duitsers

Historisch onderzoek als leidraad voor actuele vraagstukken

In de 19e eeuw vormden de Duitsers het grootste aantal immigranten in Nederland. Zo ook in Utrecht. Tot voor kort was weinig bekend over leven en lotgevallen van deze vooral economische migranten. Historica Marlou Schrover deed onderzoek en dat leverde naast een uitgebreide geschiedschrijving nog iets anders op: een handreiking aan de actuele integratieproblematiek.¹

XANDRA KNOTH

Westwalder pottenverkopers op de Bakkerbrug
(ca.1880)

Collectie Beeldmateriaal
HUA

Wie op een, bij voorkeur kille, avond de huidige Winkel van Sinkel aan de Oudegracht binnentapt, de ogen sluit en het geroezemoes in zich opneemt, krijgt wellicht een idee van de toenmalige grandeur van deze paleiswinkel. 'Men kan dit niet aanzien zonder daarbij aan de majestueuse paleizen en hangende tuinen der antieken te denken', schreef de *Utrechtse Courant* in 1839 over de grote zaal met daarboven, zonder enige ondersteuning, een gaanderij. Hoewel allang ontdaan van toonbanken met fraaie uitstallingen benadert het hedendaagse grand café vermoedelijk als enige nog de

sfeer van dit eerste warenhuis in de stad. Bovendien levert het, samen met de tegenover gelegen winkelpanden (tegenwoordig de huisnummers 147 t/m 167), een tastbaar bewijs van de aanwezigheid van Duitse immigranten in Utrecht. Van een bepaald gedeelte van deze immigranten welteverstaan. De grote ondernemers, de welgestelden en hun personeel. Van het overgrote deel van 'de Duitse gelukszoekers' resten slechts de gegevens in het bevolkingsregister.

Groepsvorming en integratie

Die gegevens vormden voor Marlou Schrover, verbonden aan het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG) te Am-

sterdam, een waardevolle, zij het bewerkelijke bron van informatie. Schrover probeerde met behulp van die gegevens te achterhalen op welke manier, hoe snel en in welke mate een groep immigranten met dezelfde etnische achtergrond integreert in een 'nieuwe samenleving' of en waarom zij juist als groep bij elkaar blijft. Op zoek naar mensen die buiten Nederland geboren werden, doorzocht zij bijna 50.000 pagina's van het bevolkingsregister. Aangezien het Utrechtse bevolkingsregister, in de eerste 62 jaar van zijn bestaan op adres werd geordend, biedt het veel informatie. Zo is er uit op te maken of immigranten afkomstig uit hetzelfde land bij elkaar in huis of in de buurt woonden. Nog bestaande ledenlijsten van verenigingen geven inzicht in onder andere de vrijetijdsbesteding van de Duitsers.

Schrover volgde de migranten tot 1912. Het is de eerste keer dat een groep druppelsgewijs binnenkomende 'vreemdelingen' gedurende een lange periode bestudeerd werd. Eerder onderzoek richtte zich vooral op vluchtelingen. Vanaf 1912 werd het bevolkingsregister niet langer op adres, maar op naam geordend. Dat maakt het lastiger 'geografische concentraties' te reconstrueren. In *Een kolonie van Duitsers* zet Schrover de begrippen integratie en groepsvorming tegenover elkaar: 'Immigrant en hun nakomelingen zijn geïntegreerd als groepsvorming zich niet (meer) voordoet.' Daarvan is nog wel sprake zolang er duidelijke verschillen zijn met de anderen uit de nieuwe samenleving. Verschillen voor wat betreft wonen, werken, trouwen en vrijetijdsbesteding.

Om te voorkomen dat de bestudering van één groep immigranten in één stad een subjectief beeld geeft maakte Schrover bij haar onderzoek gebruik van controlegroepen, waaronder niet-immigranten, Duitse immigranten in steden als New York en Kopenhagen en andere immigranten in Utrecht in dezelfde periode.

Ongemanierde knorrepotten

In 1853 kreeg de Duitse zilver-smid Hermann Bauer het verzoek van 'een zekere' Van Kempen uit Utrecht om in diens fabriek te komen werken. Bauer kwam naar Utrecht. De eerste nacht verbleef hij in hotel *Het Kasteel van Antwerpen* aan de Oudegracht en was diep onder de indruk van de stad en de vriendelijke ontvangst. Jaren later, eenmaal terug in Duitsland waren Bauers herinneringen minder flatteus. Zo vond hij zichzelf een beter vakman dan de Nederlanders. Hij noemde hen weliswaar behulpzaam, maar boven alles zakelijk, gereserveerd en religieus.

Een voorbeeld dat, volgens Schrover, de gemiddelde opvatting van de Duitsers over de Nederlanders weergaf. Nederlanders op hun beurt vonden de Duitsers dom, lomp, en drankzuchtig. Het woord 'moffen', afgeleid van het Duitse *muff*, was tot de Tweede Wereldoorlog een aanduiding voor ongemanierte, weinig spraakzame knorrepotten. Voor zover ze dat niet waren, werden Duitsers 'omhooggevallen' genoemd: mannen en vrouwen die hun afkomst verloochenden.

Dit laatste lijkt kenmerkend voor Duitsers. De grootste groep vreemdelingen in Utrecht gedroeg zich onopvallend. Terwijl Franse gouvernantes en Italiaanse ijsverkopers zich lieten voorstaan op hun taal en land van herkomst, verdoezelden de Duitsers waar zij vandaan kwamen. Associatie met domheid en armoede was toen ook al niet pret-

tig. Dat wilde overigens niet zeggen dat alle Duitse immigranten (zo snel mogelijk) integreerden in de Nederlandse samenleving.

Westerwalders, pottenverkopers

Waar kwamen ze vandaan? De in Utrecht twee meest herkenbare groepen die Schrover belicht in *Een kolonie van Duitsers* zijn de Westerswalders, immigranten uit het Westerswald in Nassau, en de Münsterlanders, die zich vooral zouden vestigen als winkelier zoals Hoyng en later Dreesmann (van Vroom &). De Westerswalders waren het talrijkst. Een voorbeeld: tussen 1849 en 1879 woonden er 245 uit het Westerswald afkomstige Duitsers in Utrecht. Nog afgezien van de 43 in het Westerswald geboren kinderen, 452 kinderen die in Utrecht of elders buiten het Westerswald werden geboren en de nakomelingen van zo'n 200 migranten die in het begin van de 19e eeuw al naar Utrecht gekomen waren. Zij vormden een hechte groep en kwamen met name uit de dorpen Ransbach en Bambach. In Utrecht bewoonden de Westerswalders wat ooit Wijk K was, een aantal benauwde stegen tussen Oosterkade, Ganssteeg

(nu: Gansstraat) en de huidige Albatrosstraat. De keuze voor de locatie, dichtbij de Vaartsche Rijn, was uitermate geschikt voor de aanvoer van handelswaar. Dat was aanvankelijk vooral het overbekende grijsblauwe Keulse steengoed. In de 19e eeuw was dit algemeen in gebruik voor het bewaren van onder andere ingelegde groenten en vlees, maar ook bier, wijn en koolzuurhoudend mineraalwater. Op zaterdag hadden de 'potverkopers' hun vast stek op de Bakkerbrug. Daarnaast gingen ze letterlijk en figuurlijk met hun handelswaar 'de boer op'. Ze 'mixten' slecht, deze Duitse pottenverkopers. Nieuwkomers trouwden met streekgenoten die al in Utrecht woonden. Het gevolg was een dichtbevolkte buurt. In stegen als de Wijde Steeg en de Lakmoessteeg was het niet ongewoon dat gezinnen met zes kinderen op een kamer en een zolder woonden. Het privaat moesten ze met elf andere woningen delen. Tijdens de cholera-epidemie van 1866 vielen hier dan ook verhoudingsgewijs de meeste slachtoffers. Ondanks deze slechte woonomstandigheden en het feit dat de katholieke Westerswalders in Utrecht tot ongeveer 1800 geen

Gezicht op de Oudegracht ter hoogte van de Bakkerbrug 1928, links het kledingmagazijn Peek & Cloppenburg
Collectie Beeldmateriaal HUA

A. H. SCHLÜTER & Co.

hebben de Eer, de ontvangst te berichten van de nieuwste Modellen

Voorjaars- en Zomer-Mantels,

MANTILLES,

Châles en Doeken, Robes,

ROBES de chambre, PEIGNOIRS en ROKKEN,

eene prachtige collectie

Zwarte Lyonsche Zijde,

eene ruime keuze van de nieuwste
FRANSCHE, DUTSCHE en ENGELSCH

JAPONSTOFFEN,

OXFORDS, PERCALS en verdere NOUVEAUTÉS,

F. BRÜMMER,

Oudegracht, Bakkerbrug,

heeft zeer groote keus in:

JAPONSTOFFEN	van af	15	a.
ZEEB FINE ALPACAS	27½	c.	
1 breed RIPS, alle kleuren	27½	c.	
1 ZWART LUSTIK	17½	c.	
1 ZWART MERINOS, 2½ el breed	55	c.	
1 ZWART TIBET, 3 el breed	1,20		
ZOMERDOEKEN	1,95		
1 breed GEEL DAMAST	20	a.	
GORDJN NETELDOEK	7½	c.	
MULTON VOOR JONGENSPAKJES, 2 el breed	70	c.	
GEMLEURDE KATOENEN	12½	c.	
MEUBELSTIJEN	31	c.	

Witte Goederen zeer goedkoop.

MANUFACTUREN,

A. HECK,

Oude Gracht. Hoek Drieharingsteeg.

GROOTE

Driemaandelijksche Opruiming

VAN

LAPPEN.

Dezelve zullen van af MAANDAG 6 MEI en OVERIGE DAGEN tegen buitengewoon LAGE PRIJZEN worden verkocht.

ONTVANGEN

eene groote sortering

WITTE GOEDEREN.

Advertenties van drie Duitse winkeliers in het Utrechtsch Provinciaal en Stedelijk Dagblad van 5 mei 1878

Illustratie uit besproken boek

burger en geen lid van een gilde konden worden, waren ze toch steeds teruggekomen. Een deel van de 'trekhandelaren' vestigde zich zelfs blijvend. Waarom?

Temidden van alle handel hadden de Westerswalders een eigen plek. Het populaire Keulse steengoed werd alleen gemaakt in de streek waar zij vandaan kwamen. En de Westerswalders hadden een speciale (familie)band met de producenten van het aardewerk. Deze relatie tussen producenten en handelaren zorgde voor krediet.

Handelaren hoefden hun bestelling pas bij terugkomst in Duitsland te betalen. Wanneer de inkomsten, door wat voor oorzaak dan ook tegenvielen, kregen zij hun volgende voorraad alleen tegen een onderpand zoals huis of grond. Onder de Westerswalders die hier in wijk K in uiterst armoedige omstandigheden leefden, waren er die in hun geboortedorp wel degelijk bezittingen hadden. Aan het einde van de 19e eeuw viel de groep pottenverkopers in korte tijd uiteen en verdween hun unieke handelspositie. De vraag naar Keuls steengoed liep terug door de opkomst van het 'wecken'. Bovendien konden potentiële nieuwkomers in hun geboortestreek gemakkelijker werk vinden dan voorheen. De meeste al in Utrecht wonende migranten bleven. Maar aan de voor de handel broodnodige concentratie van de groep kwam een einde. Een enkeling bleef te boek staan als koopman. Het merendeel kwam terecht in andere beroepen als dienstbode of granietbewerker.

Münsterlanders, winkeliers

De tweede opvallende groep bestond uit Münsterlanders. Michael Anton Sinkel was de eerste in Utrecht in 1839. Later gevolgd door onder anderen Van der Sandt, Maseland, Wille en nog altijd bekende namen als Peek & Cloppenburg. Het waren winkeliers. En net als de Westerswalders waren zij overwegend katholiek en afkomstig uit een, zij het wat minder geconcentreerd gebied in Duitsland. Maar er was meer. De winkeliers kwamen niet alleen. Zij brachten hun eigen personeel mee. Mannen en vrouwen die slechts tegen kost en inwoning 'het vak' leerden. Het personeel maakte lange dagen en leefde soms in archaische toestanden, aldus de door huwelijksbanden met de familie Dreesmann verbonden Gustav Schlatmann: 'Er waren altijd "jongelui" intern, vaak niet zozeer bedienenden dan

wel zoons van familie of zakenrelaties [...] In de allereerste jaren sliepen deze leerlingen wel onder de toonbank.'

Voor een aantal van deze jongelui betekende dit dat zij uiteindelijk zelf winkelier werden. Zo kwam de firma Maseland voort uit de kweekvijver van Sinkel. De vrouwen die hier naar toe kwamen bleven winkelijfrouw. Sommigen vertrokken na verloop van tijd of werden ergens anders dienstbode.

Regelmatig switchen van werkgever was gebruikelijk voor het 'interne' winkelpersoneel. Toch had dit geen nadelig effect. Integendeel. De winkeliers waar het personeel voor bleef werken behoorden allemaal tot dezelfde groep. Het rondtrekkende personeel verstevigde de band. Kennis en ideeën werden uitgewisseld tussen families in Utrecht en in andere steden.

De familierelaties waren opvallend en bovendien knap ingewikkeld. 'Huwelijken tussen (achter)neven en (achter)nichten, tussen zwagers en schoonzussen waren gangbaar [...] Huwelijksbanden overlaptten daarbij tot ver in de twintigste eeuw veelvuldig met zakelijke contacten', schrijft Schrover.

Moderne verkooptechnieken

Dat de Münsterlanders, net als de Westerswalders, 'bij elkaar kropen' blijkt uit de ligging van de al eerder genoemde winkelpanden in de bocht van de Oudegracht. Voor een deel afkomstig uit families van Duitse trekhandelaren (Tödden), zorgden de Münsterlanders misschien wel voor een revolutie in het 'middel-eeuwse winkelbeeld' van het 19e-eeuwse Utrecht. Ze hadden vaste lage prijzen, vrije toegang zonder verkoopverplichting en gebruikten advertenties met lokkertjes. Verkooptechnieken die nu heel gewoon zijn, werden ooit door 'de Duitsers' geïntroduceerd. Boodschappen doen was niet langer een noodzaak. Het

was 'winkelen' geworden. De grote magazijnen zorgden voor een attractie waar de kleine winkels van mee profiteerden.

Vermoedelijk is dit een van de redenen waarom de Utrechtse middenstand zich niet verzette tegen de katholieke Duitse ondernemers. Deze laatsten waren bovendien zo slim zich niet aan de verkoop van voedingsmiddelen te wagen en veelvuldig in lokale kranten te adverteren. Dat was een bron van inkomsten die dag- en weekbladen niet graag zagen verdwijnen.

Behalve de winkeliers en pottenverkopers waren er nog tal van anderen die, meestal om economische redenen, naar Nederland kwamen. Schrover noemt in haar boek 'vijlenkappers, stukadoors, dienstbodes, spoorbeambten en studenten'. Het waren groepen die uit alleen mannen of vrouwen bestonden. 'Solisten' die, als zij al trouwden dat logischerwijs buiten de eigen kring deden. De meeste van hen woonden niet bij elkaar op een plek in de stad. Dienstbodes en studenten zaten 'overal'. Alleen de vijlenkappers, die in Duitsland al een gezamenlijke voor-geschiedenis hadden, woonden bij elkaar en in de buurt van de bedrijven waar zij werkten.

'Woelzieken en onruststokers'

Opvallend tijdens het lezen van dit boek over de 19e eeuw is de overeenkomst met de (politieke) actualiteit. In 1849 werden er bij de introductie van de *Vreemdelingenwet* in de Tweede Kamer felle debatten gevoerd. Verslagen van deze debatten kwamen uitgebreid in alle grote Nederlandse kranten. Wat te denken van de mening van Kamerlid Godefroi, afgevaardigde voor Amsterdam: 'Ik wil geene gastvrijheid, waardoor Nederland een toevlugtsoord zou worden voor de woelzieken en onruststokers, die andere landen uitwerpen, -een algemeen armengesticht voor de behoefti-

H.H. DITSCHERS.

Bij den ondergeteekende is van af heden driemaal per week de echte Duitse MIK à 28 ct. de 1½ kilogr. verkrijgbaar.

Ganssteeg, K. 216.

C. DE BOUTER.

NB. Desverkiezende wordt dezelve aan huis bezorgd.

gen, de bedelaars, de landloopers van alle oorden der wereld.' Het ging om een andere tijd. Er was revolutie in Europa compleet met armoede en een voedselcrisis in eigen land. Maar toch klinken Godefroi's woorden nu bekend in de oren.

De uitvoerige beschrijving in het boek van Duitse migranten in Utrecht en andere Nederlandse steden in de 19e eeuw biedt een helder beeld van datgene wat migranten in hun 'nieuwe' leefomstandigheden bond: dezelfde streek of dorp in Duitsland, hetzelfde geloof, maar boven alles hetzelfde beroep. De doorslaggevende rol van het beroep bij groepsvorming is een aspect dat volgens Schrover in de huidige debat over integratie te weinig aandacht krijgt. Bij de vraag hoe allochtonen het beste kunnen integreren gaat het steeds weer over het overnemen van 'Nederlandse' normen en waarden en het tegengaan van gettovorming.

Het gebrek aan belangstelling bij beleidsmakers voor de uitkomsten van historisch onderzoek, de enkele allochtone beleidsmaker daargelaten, wijst Schrover vooral aan de bescheidenheid van de historici zelf. Het is niet gebruikelijk dat zij zich met actuele onderwerpen bemoeien. Op grond van haar onderzoek vindt Schrover zelf dat de positieve, noem het gedooghouding, ten aanzien van allochtone ondernemers op de lange termijn geen houdbare zaak is. Ze vindt dat de overheid echte arbeidsparticipatie onder

migranten moet aanmoedigen. Dat wil zeggen goede scholing stimuleren in plaats van oogluikend toestaan dat kinderen van zelfstandige ondernemers 'gratis' in de winkel werken. Een positie van waaruit zij niet verder zullen komen, eenvoudigweg omdat hard werken en een studie niet gemakkelijk samengaan. Het stimuleren door de overheid van niet rendabele ondernemingen is op den duur voor de groep als geheel niet lonend.

Het is 2003. Niemand kijkt meer op van woorden als winkelen, turnen en een kerstboom in huis. Dat de hotel- en koffiehuisbediende ooit 'kelner' is gaan heten zegt genoeg over het aandeel van Duitsers in deze beroepsgroep. De Duitse immigranten hebben blijkbaar veel invloed gehad op onze taal en cultuur. Na een aantal generaties leven zij probleemloos in de Nederlandse samenleving. Wat de 'Nederlandse' dan ook precies moge zijn. Schrover gelooft beslist dat het onze huidige migranten net zo zal vergaan. Al lijkt er op dat de benaming 'migrant' tegenwoordig hardnekkiger is dan in de 19e eeuw.

Xandra Knoth is freelance journalist.

Noot

1. Marlou Schrover, *Een kolonie van Duitsers. Groepsvorming onder Duitse immigranten in Utrecht in de negentiende eeuw*. Amsterdam, aksant, 2002; ISBN 90 5260 066 X, 416 blz. € 30

Advertentie van bakker C. de Bouter die inspeelt op de aanwezigheid van vele Duitsers (Utrechtsch Provinciaal en Stedelijk Dagblad 25 mei 1878). De bakkerij was gevestigd in het hart van de wijk waar de Westerwalders woonden. Illustratie uit besproken boek